

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІЛМЕЧНИКОВА

БЕРЕЗОВСЬКА Тетяна Всеволодівна

УДК 94(477.73)

РІД АРКАСІВ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ
НА ІСТОРИЧНОМУ ТЛІ ДОБИ

ТЗ(414)

NBONU

Спеціальність 07.00.01 - Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

26/01/04

Регр
111754

Одеса – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова.

Науковий керівник — кандидат історичних наук, доцент,
ХМАРСЬКИЙ Вадим Михайлович,
доцент, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова.

Офіційні опоненти: — доктор історичних наук, професор,
ШКВАРЕЦЬ Валентин Павлович,
професор Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова;

— кандидат історичних наук, доцент,
ЛИТВИНОВА Тетяна Федорівна,
доцент кафедри історії України
Дніпропетровського національного університету.

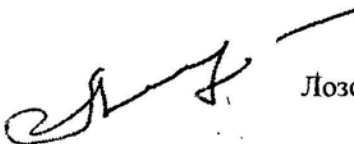
Провідна установа — Львівський національний університет ім. І.Франка,
кафедра історії України.

Захист відбудеться "17" листопада 2004 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 в Одеському національному університеті ім.І.І.Мечникова (65026, М.Одеса, вул.Щепкіна, 12).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова (м.Одеса, вул.Преображенська, 24).

Автореферат розісланий "16" листопада 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

 Лозовський А.К.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історична наука завжди віддавала належне місце висвітленню історичних особистостей. Проте в останнє десятиліття в українській історіографії намітилася тенденція репрезентувати визначну постать в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері.

Заслуговує на ретельне вивчення й осмислення питання про роль та місце регіональної родової еліти в складних процесах становлення розвитку соціо-економічної та культурної структури суспільства. В цьому зв'язку постає нагальна проблема дослідження процесу поступового переростання родової еліти з регіонального рівня на загальнонаціональний. Не останню роль тут відіграє регіональна ідентичність родової еліти, зокрема, регіональна ідентичність родової еліти півдня України.

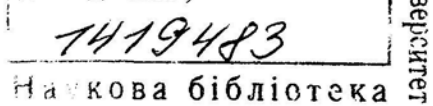
Серед народів, що брали участь в освоєнні півдня України, одне з найвагоміших місць посідали греки, які знаходили на цих землях порятунк від турецького гноблення. Перетворившись на підданих Російської імперії, до складу якої входив на той час український Південь, вони сформували цілий пласт соціополітичної та духовної еліти України. Серед таких родин чільне місце посідає родина Аркасів, що вписала яскраву сторінку в історію нашої Вітчизни. Створення колективних біографічних портретів видатних родів України є важливою складовою частиною відтворення загального процесу історії країни. Через призму висвітлення індивідуального, що пов'язано з життям, діяльністю, світоглядом кожного з визначних Аркасів, їх життєвого шляху та змісту, у всій повноті, різнобарвності та яскравості відкривається сучасна їм епоха. Діяльність і творчі здобутки роду Аркасів як складової української еліти, потребують докладного вивчення та встановлення об'єктивної історичної істини в оцінці їх місця в історії.

Хронологічні рамки дослідження. В дисертаційному дослідженні проаналізована історія п'яти поколінь роду Аркасів, починаючи з кінця XVIII ст., коли перші Аркаси прибули з Греції на південь України, і закінчуючи 60-ми роками XX ст., коли загубилися відомості про останніх представників роду.

Мета і задачі дослідження. Метою даної роботи є узагальнення всіх відомостей про Аркасів і визначення на основі аналізу документальних і наративних джерел місця і значення кращих представників роду Аркасів в історії України.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- всебічно розглянути особливості джерельної бази досліджуваної проблеми, висвітлити долю родинного архіву Аркасів;
- з'ясувати ступінь вивчення проблеми та визначити коло питань, що потребує нагального дослідження;

1419483
Наукова бібліотека

- простежити рід діяльності Аркасів на їх історичній батьківщині, виявивши ментальні риси родоводу та розглянути причини еміграції родини Аркасів з Греції на південь України;
- розкрити механізм стрімкої інтеграції роду Аркасів в етносоціокультурне середовище України, проаналізувати значення злиття двох родів: грецького роду Аркасів з українським козацьким родом Богдановичів;
- охарактеризувати роль і місце Аркасів в розбудові Чорноморського, Балтійського та Каспійського флотів в 20-70-ті роки XIX ст., визначити місце М.А.Аркаса в створенні та налагодженні діяльності Російського товариства пароплавства і торгівлі;
- дослідити діяльність Аркасів в галузі історії та археології, розглянути та проаналізувати музично-театральну та літературно-перекладацьку творчість Аркасів;
- показати представників роду Аркасів як активних діячів українського національно-культурного процесу;

Об'єктом дослідження є рід Аркасів, представлений визначними постатями.

Предметом дослідження є вивчення біографій визначних представників роду Аркасів, виявлення ментальних особливостей династії, аналіз творчих здобутків.

Методологічною основою: є принцип історизму, що є підходом до історичних явищ і процесів з позицій діалектики, вивчення взаємозв'язків між ними; принцип наукової всебічності та об'єктивності, тобто комплексний аналіз усієї сукупності джерел, які стосуються різних факторів життя та діяльності родини Аркасів.

В дисертації використані наукові методи: проблемно-хронологічний, що визначив підхід структурування дослідницького матеріалу; порівняльний, ретроспективний та просопографічний, що надав можливість створення історичного портрету роду Аркасів, враховано теоретичний доробок вітчизняної і зарубіжної історіографії.

Особливого значення в дослідженні теми набуває просопографічний метод, який дозволяє реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій з урахуванням всіх чинників, що впливали на формування особистості.

Наукова новизна дисертації визначається, насамперед, самою постановкою і науковою розробкою складної і малодослідженої проблеми. На основі максимально доступної на сьогоднішній день кількості джерел, частина яких ще не була введена до наукового обігу, зроблена перша спроба створення колективного портрету роду Аркасів, знакового в історичному та соціокультурному житті України. Досліджується не лише публічне життя Аркасів в контексті історичних подій, але й їх приватні родинні стосунки, реконструюється духовний космос.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що, наукові результати просопографічного дослідження роду Аркасів є основою подаль-

ших наукових розробок, пов'язаних з вивченням родової еліти півдня України, можна широко використовувати при написанні регіональної історії, а також спеціальних робіт з історії Чорноморського флоту, культурного та духовного життя нашого народу, взагалі, при складанні вузівських та шкільних курсів з краєзнавства. В музейній справі цей матеріал допоможе в створенні стаціонарних експозицій і пересувних виставок. Його можна залучати для написання музейних уроків і лекцій для визначення тематики студентських робіт до "Аркасівських читань", що проводяться в Миколаїві.

Зв'язок теми дисертаційного дослідження безпосередній з науковою темою, яку розробляє колектив кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова: "Південна Україна: історія, історіографія, джерела". Шифр №233, державна реєстрація 0101U008289.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертації відбиті у чотирьох наукових статтях у фахових виданнях та у виступах на міжнародних, республіканських, регіональних та обласних конференціях: "Науково-практична конференція до 140-річчя М.М. Аркаса" (Миколаїв, 1993), VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура" (Харків, 1997), VIII Міжнародний круглий стіл "Історія релігії в Україні" (Львів, 1998), VIII Всеукраїнська конференція "Нові дослідження пам'яток козацької доби" (Київ, 1999), Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 135-річчю заснування Одеського держуніверситету" (Миколаїв – Одеса, 2000), III Миколаївська обласна краєзнавча конференція (Миколаїв, 2000), Міжнародні слов'янознавчі читання "Традиції слов'янського просвітництва: шлях крізь століття" (Миколаїв, 2002) та інших.

За матеріалами дисертації було знято два телевізійні фільми: "М.Аркас. Погляд із сьогодення" (1991) та "3 Аркасового джерела" (1998). В Миколаївському обласному краєзнавчому музеї було створено дві виставки: "Микола Аркас: ім'я в історії України" (1999) та "Сузір'я Аркасів" (2002). Автор проводить постійну популяризаторську роботу, виступаючи з публікаціями в місцевій пресі, на радіо та телебаченні. Ця діяльність визначена присудженням в 2002 р. Обласної премії ім. Миколи Аркаса.

Дисертація була обговорена на засіданні кафедри історії України Одеського національного університету ім.І.І.Мечнікова.

Структура дисертації обумовлена завданням і характером дослідження. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (242 найменування) і літератури (228 найменувань) та додатку. Загальний обсяг дисертації – 222 сторінки, із них основна частина – 189.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано вибір теми та її актуальність, визначено предмет та об'єкт дослідження, методологічну основу, дослідницьку мету та завдання, сформульовано наукову новизну та особистий внесок дисертанта в розробку теми, практичне значення дисертації.

У першому розділі дисертації “Джерельна база та історіографія проблеми” проаналізовано джерела, що висвітлюють життя та діяльність родини Аркасів, а також розглянуто етапи наукової розробки теми.

Джерельна база, до якої звертається автор дослідження, дуже широка, різноманітна та розпорошена по різних сховищах. Вона складається з архівних, друківаних матеріалів та різноманітних усних свідчень, розповідей, легенд, зібраних під час науково-збиральницьких експедицій Миколаївського обласного краєзнавчого музею в 1992-1998 рр.

Серед архівних джерел найвагомішу групу складає родинний архів Аркасів, який ніколи комплексно не вивчався. Родинний архів декілька разів зазнавав значних втрат, що позначилося на його цілісності. Зараз він розпорошений по кількох сховищах: Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України, Державний архів Миколаївської області, Миколаївський обласний краєзнавчий музей, Відділ рідкісних видань Миколаївської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім.О.Гмирьова. Але крім того, в роботі використані документи, що характеризують військово-морську діяльність Аркасів. Вони зберігаються в Російському державному архіві військово-морського флоту та в Відділі рукопису національної бібліотеки С.-Петербурга. Період навчання М.М.Аркаса в Одесі висвітлюють документи та матеріали Державного архіву Одеської області. Особливо цінну групу джерел для вивчення місця і ролі Аркасів в українському національному культурному русі кінця XIX-поч.XX ст. становлять документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Було оброблено 15 фондів, 174 справи.

Всі матеріали та документи джерельного значення, які було проаналізовано в процесі роботи над дисертаційним дослідженням, можна розбити на такі групи: 1) офіційні документи та листування; наративні матеріали і приватне листування, щоденник, спогади, родинні альбоми; 3) творча спадщина; 4) матеріали науково-збиральницьких експедицій Миколаївського краєзнавчого музею.

До першої групи слід віднести документи про діяльність М.А.Аркаса (1818-1881). Вони свідчать про ту активну роль, що відігравав М.А.Аркас у відбудові інфраструктури чорноморського узбережжя після руйнацій, завданих Кримською війною (1853-1856). Листування по реорганізації морської

справи, по влаштуванню торгівельних комерційних пароплавних ліній, закупівлі пароплавів за кордоном пов'язано зі створенням і налагодженням роботи Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ). Офіційні папери М.М.Аркаса (1853-1909) складаються з свідоцтв, атестатів про закінчення навчальних закладів, посвідчення про внесення до призовного списку, послужного списку, повідомлень від різних установ. Ці документи висвітлюють віхи життя М.М.Аркаса. Плани землі родинних маєтків, підготовлених для закладання, рахунки з позик у банках – свідчення матеріального становища родини, яка йшла на певні жертви заради втілення в життя творчих проєктів М.М.Аркаса. Великий підрозділ в групі офіційних документів складають матеріали миколаївської “Просвіти”, фундатором якої був М.М.Аркас. Це статuti, протоколи засідань, фінансові розрахунки.

Наступна група наративних джерел дозволяє виявити коло спілкування родини Аркасів, простежити їх сімейні стосунки, проаналізувати процес становлення світоглядних установок. Перлиною джерелознавчої бази дослідження є щоденник М.М.Аркаса (1853-1909) за 1875 р. Написаний він українською мовою в Одесі під час навчання на останньому курсі Новоросійського університету, а продовжено його вже в родинному маєтку в Богданівці. Безпосередньо текст щоденника нараховує 48 сторінок зошита великого формату (амбарна книга). Це переказ повсякденного життя студента з 15 січня по 15 березня 1875 р. Він є єдиним щоденником з родини Аркасів, що дійшов до нас і є яскравим свідченням формування його духовного світу.

Завдяки листуванню М.М.Аркаса з видатними діячами українського відродження такими як Леся Українка, М.Л.Кропивницький, М.В.Лисенко, Б.Д.Грінченко, Є.Х.Чикаленко, В.П.Степаненко. Завдяки листуванню відкривається можливість розкрити проблемні питання, які хвилювали свідому інтелігенцію, світоглядні позиції діячів українського національного руху і, перш за все, самого М.М.Аркаса.

При створенні просопографічного дослідження великого значення набувають спогади, які в окремих випадках стають єдиним джерелом, що висвітлює долю окремих представників роду Аркасів в певний період їх життя. В спогадах М.Д.Лагути, члена миколаївської “Просвіти”, поданий докладний матеріал з підготовчої роботи до другого видання “Історії України-Русі”. вже після смерті М.М.Аркаса. Завдяки спогадам члена Миколаївської “Просвіти” П.О.Андріященко вдалося встановити важливі побутові деталі з життя М.М.Аркаса. Спогади І.Ярошенка та О.Дунткової розкривають особисті риси М.М.Аркаса-другого. Серед друківаних спогадів чільне місце посідають мемуари адмірала М.А.Аркаса. Це багатий фактологічний матеріал, що висвітлює діяльність уряду Миколи I під час Кримської війни. Спогади гетьмана України в 1918 р. П.П. Скоропадського на сьогоднішній день є єдиним джере-

лом, яке характеризує військову діяльність М.М.Аркаса-другого під час українських визвольних змагань.

Третя група джерел – творча спадщина Аркасів. Це, в основному, друковані твори, переважно з історичної тематики, а також літературні спроби.

Четверту групу складають матеріали науково-збиральницьких експедицій Миколаївського обласного краєзнавчого музею до маєтків Аркасів. Експедиційні матеріали багаті на факти з життя родини Аркасів, які іноді огорнуті в легенди, фольклорний матеріал, містифікацію. Але ці джерела допомагають яскравіше змалювати постаті Аркасів.

Таким чином, джерельна база дисертаційного дослідження досить багата і складає міцне підґрунтя для висвітлення обраної теми.

Історіографія питання ускладнюється відсутністю спеціальних досліджень про роль та місце роду Аркасів в історії України. Але про окремих її представників накопичилася певна кількість літератури, написаної в різні часи авторами з різних світоглядних позицій. Початок вивчення життя та діяльності окремих представників роду Аркасів було покладено у другій половині ХІХ ст. Перш за все, це були некрологи, які можуть одночасно розглядатися і як певна група історичних джерел¹.

З.А.Аркас та М.А.Аркас були помітними особистостями свого часу і зробили вагомий внесок в економічний, соціальний та культурний розвиток країни. Тому відомості про них були вміщені до енциклопедій².

Перша книга, присвячена представнику роду Аркасів, вийшла з друку в 1887 р. в Севастополі і була присвячена діяльності адмірала М.А.Аркаса. Її автор, А.І.Денисов змалював М.А.Аркаса, одного з визначних Головних командирів ЧФ, як переконаного монархіста та улюбленця царів³.

Перша оцінка діяльності М.М.Аркаса, яскравого представника наступного покоління роду, пролунала на початку ХХ ст., коли вийшла з друку його книга “Історія України-Русі”. В журналі “Літературно-науковий вісник” були вміщені рецензії відомих українських істориків В.Липинського та М.С.Грушевського. Вони піддали критиці книгу М.М.Аркаса з історіографічної точки зору, але відзначили його палкий патріотизм⁴.

¹ Мурзакевич Н. Аркас З.А. Некролог //ЗООИД. –1867. –Т.VI. –с.492-494. Яковлев В. Аркас Н.А. Некролог //ЗООИД. –1881. –т. XV. –с.864-865.

² Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. –СПб., 1890. –Т.1. –С.110-111; Большая энциклопедия /Под ред. С.Н. Южакова. –СПб., 1903. –Т.3. –С.63; Венгеров С.А. Критико-библиографический словарь русских писателей и учёных. –СПб., 1889. –Т.1. –С.746-749; Военная энциклопедия /Под ред. В.Ф. Новицкого. –СПб., 1911. –Т.3. –С.104-108.

³ Денисов А.И. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас. Биографический очерк. –Севастополь, 1887.

⁴ Грушевський М. До рецензії д. Липинського //Літературно-науковий вісник. –Київ-Львів, 1908. –Кн. VIII. – С.318-322.

Перша докладна біографія М.М.Аркаса з’явилася в некролозі, що був надрукований у Львові в “Календарі “Просвіти”, в якому він був визначений як вірний син українського народу, що поклав своє життя на вівтар культурного розвитку України⁵.

20-ті роки – плідні у розвитку української історіографії, але не принесли фундаментальних розробок з теми. Тільки при Миколаївському історико-археологічному музеї, де активно діяла група науковців по вивченню регіональної історії, існувала секція на чолі з професором Учительського інституту М.Д.Лагутою по дослідженню документів та матеріалів М.М.Аркаса.

Подальші 30-ті – перша половина 50-х років позначена повним замовчуванням імені Аркасів. Вивчення їх постатей було визначено “неактуальним”, як царських генералів, “буржуазних націоналістів” і, нарешті, греків за походженням, до яких сталінська система в післявоєнний період ставилася підозріло. Однак в еміграції, на теренах Чехословаччини, де працювало багато українських істориків в екзилі на початку 40-х років з’явилася книга С.Наріжного. Вона побудована за принципом довідника і є цінним і майже єдиним матеріалом, який дозволяє висвітлити діяльність Аркасів за кордоном в 20-30-ті роки ХХ ст.⁶

В 1955 р. за кордоном вийшов перший том “Енциклопедії українознавства” під редакцією професора В.Кубійовича. В ньому були вміщені короткі статті про З.А.Аркаса, М.М.Аркаса, М.М.Аркаса-другого та М.М.Аркаса-третього. Поява їх імен у такій науково-популярній енциклопедії доводила їх значимість в історії України, популяризувала найвизначніших представників цієї родини серед українського загалу в екзилі⁷.

Першу монографію про М.М.Аркаса написав в 1958 р. мистецтвознавець Л.С. Кауфман. Автор поставив перед собою завдання відтворити значення М.М.Аркаса як композитора, але зробив це на тлі його життєвого та творчого шляху. Певну увагу автор приділяв громадсько-культурній діяльності М.М.Аркаса. Він згадував його і як автора “Історії України-Русі”, і як організатора товариства “Просвіта” в Миколаєві. Монографія Л.С. Кауфмана стала віхою у вивченні роду Аркасів і дала поштовх для широкого дослідження його музичної діяльності⁸.

З середини 80-х років ХХ ст. перед дослідниками відкрилися нові перспективи. З науковців, хто першим зняв з М.М.Аркаса табу “українського

⁵ Календар “Просвіти” за 1910 р. –Львів, 1910. –С.2-4.

⁶ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. –4.1. –Прага, 1942. –Ч.1.

⁷ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. –К.: Глобус, 1993. т.1. –С.58-59.

⁸ Кауфман Л. М.М.Аркас. Нарис про життя, творчість. –К.: Держ.вид.образ. мист. і музич.літ., 1958.

націоналіста” був В.Г.Сарбей. В своїх працях він довів, що Аркас був видатним просвітителем та популяризатором української культури. Концептуально В.Г.Сарбей досліджував історичну постать М.М.Аркаса у контексті процесу розвитку української національної свідомості. Це була перша ґрунтовна робота, присвячена М.М.Аркасу як автору книги “Історія України-Русі”, громадському діячу, організатору товариства “Просвіта”⁹.

На початку 90-х років ХХ ст. вийшов “Морской энциклопедический словарь”, який підтвердив значення і місце в історії розвитку морського флоту З.А.Аркаса та М.А.Аркаса¹⁰. Вперше в Україні з’явився друкований матеріал про М.М.Аркаса-другого, вміщений поруч з відомостями про його знаменитого батька М.М.Аркаса в енциклопедичному довіднику¹¹.

Вагомим дослідженням, присвяченим З.А.Аркасу, як першому історичу Чорноморського флоту, є спільна робота З.В.Першиної та В.Г.Сарбея. Вчені розкрили унікальну історичну цінність роботи З.А.Аркаса з історії Чорноморського флоту як першої спроби створити узагальнюючу працю з цієї проблематики і наголосили на її значенні як історичного джерела¹².

Значний новаторський внесок в розробку теми з залученням важливих документів і матеріалів, які раніш не були відомі дослідникам, зробив доктор історичних наук В.І.Ульяновський. У 1993-1994 рр. він надрукував низку вагомих розвідок про роль і місце М.М.Аркаса в процесі українського відродження, а також про світоглядні засади його онука – М.М.Аркаса-третього. Автор ґрунтовно розкрив деякі проблеми роду Аркасів, яких раніш дослідники не торкалися¹³.

Оскільки матеріалів, які б висвітлювали приватне життя Аркасів, недостатньо, а також походячи з просопографічних методів дослідження, до історіографії питання була залучена біографічна повість В.О.Жадька “Микола Аркас”¹⁴.

⁹ Сарбей В.Г. М.М.Аркас і його “Історія України-Русі” //УІЖ. –1990. –№7. –С.100-113; Його ж. Вступне слово //Аркас М.М. Історія України-Русі. –К.: 1990. –С.3-43.

¹⁰ Морской энциклопедический словарь. – Л.: Судостроение, 1991. –Т.1. –С.72.

¹¹ Митці України. Енциклопедичний довідник. –К.: Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1992. –С.31.

¹² Першина З.В., Сарбей В.Г. Первый обобщающий труд по истории Черноморского флота //Записки історичного факультету Одеського державного університету. –Вип.1. –Одеса, 1995. –С.90-98.

¹³ Ульяновський В. Микола Аркас-молодший за листами до М.Кауфмана //Старожитності. –1993. –№7-14; Ульяновський В. “Здається, усьому б допоміг...” (Маловідомі листи Миколи Аркаса) //Архіви України. –1993. –№1-3. –С.45-54. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В’ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) //В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. –Київ –Філадельфія, 1994. –т.1. –С.161-170.

¹⁴ Жадько В. Микола Аркас. Біографічна повість //Жадько В. Благословення Святим Миколаєм. –К.: Департамент, 2000. –С.391-512.

В 2002 р. побачила світ ще одна монографія присвячена життю, творчості та діяльності М.М.Аркаса. Її автор – доктор історичних наук В.П.Шкварець присвятив свою працю 150-річчю від дня народження М.М.Аркаса. Книга містить шість розділів: огляд історіографічної спадщини М.М.Аркаса, його життєвого шляху, музичної творчості, історичної спадщини, літературно-поетичної творчості, громадської діяльності. Автор у вступному слові до монографії підкреслював, що своєю працею він не претендує на якнайповніше висвітлення спадщини одного з подвижників нації – М.М.Аркаса¹⁵.

Останнє десятиліття ознаменувалося появою великої кількості друкованих матеріалів, що висвітлювали окремі аспекти діяльності Аркасів або як членів Одеського товариства історії і старожитностей¹⁶, або як членів Миколаївської “Просвіти”¹⁷, розглядалися також їх морські подорожі¹⁸ і світоглядні пошуки, що знайшли втілення у поетичній формі¹⁹.

У цілому слід констатувати, що праці дослідників присвячені вивченню життєдіяльності лише окремих представників роду Аркасів. Спеціального узагальнюючого дослідження про цей рід як складової української еліти досі не створено. Проте значна джерельна база та наявність широкого кола зазначених наукових розвідок роблять можливим створення узагальнюючого дослідження про цей рід.

У другому розділі “Інтеграція роду Аркасів в етносоціокультурне середовище України” розглядається процес вкорінення перших представників роду в південноукраїнський ґрунт наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. та діяльність представників другого покоління на тлі історичних подій ХІХ ст.

У дисертації відзначається, що рід Аркасів, який швидкими темпами входив в складне тогочасне етносоціокультурне середовище, зробив багато для розвитку України. Звертає на себе увагу той факт, що в діяльності представників роду Аркасів після їх прибуття на південь України намітилося дві лінії, які відповідали напрямкам їх діяльності в Греції. Мова йде про заняття морською справою, підприємництвом та діяльністю в гуманітарній сфері. В Миколаєві Андреас (Андрій) Аркас спочатку відкрив невеличку овочеву крамни-

¹⁵ Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас. Життя, творчість, діяльність. –Миколаїв –Одеса, 2002.

¹⁶ Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. –Одеса, 2002.

¹⁷ Цимбал Л.М. Статуту Аркасівської “Просвіти” 1907-1924 рр. //Матеріали ІІ-ї Миколаївської краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. –Миколаїв, 1997. –С.8-10.

¹⁸ Сацкий А. Н.А.Аркас. Посещение Афона //Краєзнавчий альманах. –Миколаїв, 2003. –С.8-10.

¹⁹ Полухіна О.М. Чуття єдиної родини (до джерел аркасового натхнення) Л.Просвітянська. Справа родини Аркасів. //Матеріали круглого столу Південно-слов’янського інституту. –Миколаїв, 2002. –С.33-39.

що і почав торгувати. Але невдовзі до Миколаєва з Херсону було переведено Кадетський корпус, який був переформований в Чорноморське штурманське училище. Воно повинно було готувати кадри для Чорноморського флоту. Освіта дозволила Андреасу Аркасу зайняти в Штурманському училищі посаду викладача історії та мов.

Всі його сини служили морськими офіцерами в Чорноморському відомстві. Це З.А.Аркас (1793-1866), І.А.Аркас (1807-1837), Д.А.Аркас (1808-1826) та М.А.Аркас (1818-1881). Вони ревно виконували свій військовий та патріотичний обов'язок і були відзначені урядом нагородами. Родинним святом Аркаси обрали Миколу Чудотворця. Одного з хлопчиків в кожному поколінні за традицією називали Миколою. Сталося так, що саме Аркаси на ім'я Микола прославили свій рід і залишили помітний слід в історії України.

Визначне місце в історії роду Аркасів мало поєднання з українським родом Богдановичів, представники якого проживали в місті Миколаєві з самого заснування. Існує багато спільних рис, які характеризують входження цих родів до етносоціокультурного середовища Російської імперії. Звичайно, що глибокі інтеграційні процеси торкнулися всього багатоетнічного спектру Південної України. І греки Аркаси, і українці Богдановичі прагнули вкоренитися в російську соціальну структуру, щоб стати нарівні з дворянством. Велике значення для подібної інкорпорації мала спільність соціально-економічних інтересів російського дворянства та представників грецької та козацької еліти. Інкорпорація відкривала шлях до службової кар'єри, особистого збагачення, отримання престижного статусу.

Процес вкорінення родини Аркасів в суспільну структуру Російської імперії можна розбити на два напрямки. Перший – це військово-морська діяльність, тісно пов'язана з участю Аркасів у російсько-турецьких війнах. Другий – адміністративна діяльність, що тісно перепліталась з військово-морською і, водночас, з соціоекономічним та культурним піднесенням півдня України.

В дисертації розглядається активна участь Аркасів в російсько-турецьких війнах. Проте саме другий вид діяльності підніс родину до найвищих щаблів влади. Карколомно виглядає кар'єра М.А.Аркаса, який пройшов шлях від юнги до адмірала, генерал-ад'ютанта імператора. Переведений зі служби на Чорному морі до Петербургу, М.А.Аркас виконував цілу низку урядових доручень. Це – заснування пароплавного судноплавства на Каспії, реорганізація Луганського ливарного заводу, зміцнення оборони Балтійського моря, розробка проекту плавучих батарей. Проте М.А.Аркаса не полишала думка про економічне та стратегічне піднесення півдня України. Після Кримської війни цей регіон перебував в критичному стані. Він запропонував російському уряду заснувати на Чорному морі на пільгових умовах масштабне приватне акціонерне товариство. Так виникло Російське товариство пароплавства і

торгівлі. Одним з директорів-засновників був М.А.Аркас, а другим директором-співзасновником М.О.Новосельський, міський голова Одеси. В історію флоту М.А.Аркас увійшов як фундатор комерційної морської торгівлі в Російській імперії. Поганий стан здоров'я змусив його залишити Петербург і з 1871 р. зайняти посаду головного командира Чорноморського флоту і портів, і одночасно військового губернатора Миколаєва. Десять років діяльності адмірала сприяли економічному та культурному піднесенню міста.

На відміну від молодшого брата, З.А.Аркас залишався служити на Чорному морі, після відставки широко опікувався культурницькими справами. В історію він увійшов як автор археологічних досліджень та першої історії Чорноморського флоту.

Важливим аспектом в дослідженні інтеграційних процесів, пов'язаних з вкоріненням роду Аркасів в соціальний ґрунт російської імперії є висвітлення їх світоглядних позицій. М.А.Аркас був переконаним монархістом, він перейнявся тогочасними суспільним віяннями і виступав прихильником російського національного характеру. Навпаки, З.А.Аркас завжди залишався грецьким патріотом. Але обидва вони відкидали революційний шлях суспільного становлення, будучи за своєю суттю еволюціоністами.

Просопографічний підхід передбачає розгляд приватного життя Аркасів. Рід продовжився по лінії М.А.Аркаса та С.П.Богданович. Реконструються їх сімейні відносини, світовідчуття, світоглядні поривання. Важливо відзначити, що в родовіді Аркасів можна спостерігати не лише присутність вірності обраним ідеалам та ревного служіння вітчизні, але й гідні сімейні відносини.

Таким чином, вже на початку XIX ст. для більшості грецьких емігрантів українські землі Російської імперії стали батьківщиною, їхні патріотичні почуття були міцно пов'язані з російськими державницькими інтересами. Для більшості українського дворянства також не існувало тоді протиріч між "малоросійським" і "великоросійським" патріотизмом. Тому немає нічого дивного в тому, що Аркаси, так саме як і Богдановичі, глибоко перейнялися інтересами Російської імперії, поступивши на державну службу. Для кращих представників роду Аркасів основним соціальним та духовним орієнтиром була ідея служіння своїй державі та своєму народу. Вони культивували матеріальні відповідники цієї ідеї, передаючи їх від батька до сина, а від сина до онука й правнука.

У третьому розділі "Аркаси в українському національному русі" розглядається життя та діяльність наступних трьох поколінь Аркасів, які усвідомлювали себе синами українки С.П.Богданович і прагнули служити українській справі.

Рід Аркасів продовжив син адмірала – М.М.Аркас (1853-1909), якому судилося стати єдиним спадкоємцем і стрижнем роду. Але, на відміну від батька, М.М.Аркас своє життя присвятив діяльності на ниві українського націо-

нального відродження. Якщо відповісти на запитання, коли саме відбулося вкорінення М.М.Аркаса в український ментальний простір, то можна збагнути сутність переходу від ієрархії численних лояльностей до ідеї взаємовиключних свідомостей. На процес формування світогляду молодого М.М.Аркаса проливає світло таке цінне джерело, як його щоденник за 1875 р. На його сторінках, через фіксацію повсякденного студентського життя молодого особи, проступає чітка моральна орієнтація на загальноукраїнські цінності. М.М.Аркас ототожнює себе з український народом.

Першою великою справою М.М.Аркаса, що відразу поставила його в ряди видатних діячів української культури, була опера “Катерина” – перша опера на Шевченківський сюжет. Вдруге його ім’я пролунало на всю Україну після виходу в світ книги “Історія України-Русі”. Надзвичайні організаційські здібності М.М.Аркаса в повній мірі розкрилися на живому просвітницькому ґрунті, коли він заснував у Миколаєві товариство “Просвіта”. Йому вдалося об’єднати коло себе однодумців, завдяки яким товариство інтенсивно здійснювало свою діяльність.

В дисертації висвітлюється підліній творчий зв’язок М.М.Аркаса з провідними митцями та діячами культури України, його широка благодійницька діяльність. Розглядаються сімейні стосунки родини Аркасів, спростовується думка про негаразди, що панували у відношеннях з дружиною та дітьми. Багато уваги приділено реконструкції М.М.Аркаса як індивідуальності та особистості. Є підстави стверджувати, що М.М.Аркас вдало поєднував палкий патріотизм, чулу думку з практицизмом та поміркованістю. Продовжуючи традиції роду Аркасів, він завжди відгукувався на нагальні вимоги, висунуті часом. Син українки Богданович, М.М.Аркас усвідомлював себе невід’ємною складовою етносоціокультурного середовища України. Але крім усвідомлення, він фактично і був цією складовою, більш того, він здійснював вплив на формування суспільної свідомості цілої нації.

Якщо М.М.Аркас виступав генератором української ідеї, то його син та онук виборювали її зі зброєю в руках. Із “Спогадів” гетьмана П.П.Скоропадського стає відомо, що М.М.Аркас-другий (1880-1938) в 1917 р. був командиром кінного відділу у складі куреня Січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця. В подальшому гетьман П.Скоропадський призначив його на помітну та впливову посаду начальника гетьманського конвою. Воєнна хуртовина занесла М.М.Аркаса-другого в еміграцію, на Закарпаття, що входило до складу Чехословаччини. Туди ж невдовзі переїхала і вся родина Аркасів, рятуючись від більшовицького терору. В еміграції М.М.Аркас-другий прославився як режисер і театральний діяч, великий патріот України.

В дисертації достатньо уваги приділено родинним легендам, традиціям, таємницям. До однієї з них належить народження М.М.Аркаса-третього (1898-

1980), усиновленого онука, історика і композитора. Між ним і дідом існував великий духовний зв’язок. Про це свідчить і той факт, що він продовжив родинну історичну традицію. З під його пера вийшла книга “Історія Північної Чорноморщини”. В 20 років М.М.Аркас-третій вимушений був покинути батьківщину. Він здобув ступінь доктора філософії в Українському вільному університеті в Празі і активно включився в діяльність ОУН. Разом зі своїми друзями по університету він вступив до лав української дивізії СС “Галичина”. М.М.Аркас-третій прагнув зі зброєю в руках, як колись його предки в Греції і на Запорозжі, здобути свободу поневоленій вітчизні. В дисертації досліджується герменевтика духу цієї непересічної особистості та подальший життєвий шлях.

Висвітлення окремих сюжетів з громадського та приватного життя Аркасів репрезентує їх як людей відповідальних, енергійних, вірних обраним ідеалам, які мають нахил до творчої праці, обдарованих. В Роду Аркасів була притаманна порядність та відчуття честі, гаряча та віддана любов до вітчизни. Сюжети з приватного життя підкреслюють та поглиблюють сутність громадських вчинків Аркасів. Важливо наголосити, що спадковий гуманізм Аркасів, дуже добре узгоджуючись з потужною хвилею українського відродження, працював у річищі зростання етнічної самосвідомості народу, посилював процеси політичної та правової розбудови незалежної держави.

Отже, просопографічний портрет Аркасів, реконструкція образів його найкращих представників свідчить, що кожне покоління роду було представлене історичною постаттю, яка відігравала ту чи іншу роль в історичному процесі України протягом ХІХ-ХХ ст. Характерною особливістю або феноменом роду Аркасів можна назвати прагнення його представників завжди перебувати на відповідальних ланках соціально-економічного та культурного розвитку своєї країни.

Таким чином, кращі представники роду Аркасів були не лише визначними військово-морськими діячами, науковцями, митцями, але й людьми з глибоко-гуманістичною свідомістю. Їх родинні взаємини, приватне життя, публічна діяльність, все свідчить про надзвичайність і велич роду Аркасів.

У четвертому розділі “Творчі здобутки роду Аркасів” проаналізований творчий доробок родини Аркасів, наголошується, що найбільш широко вони займалися історією, музикою та театром, в меншій мірі – літературою.

Простежити документально творчу діяльність окремих представників роду стає можливим починаючи лише з постаті З.А.Аркаса (1793-1866). З початку 40-х років ХІХ ст. він впритул почав займатися археологією Північного Причорномор’я, обравши основною тематикою грецьку колонізацію. Він також став першим дослідником, хто здійснив роботу по написанню історії Чорноморського флоту. Автор зібрав по цій темі великий документальний матеріал.

Джерельну базу складали нахтові журнали, реляції про військові дії, спогади очевидців і учасників події, зафіксовані самим автором. Деякі з відомостей, що подані в цих документах, ніколи не дійшли б до нас без участі З.А.Аркаса.

Історичні “гени”, закладені З.А.Аркасом яскраво проявилися в наступних поколіннях цієї родини. Його племінник М.М.Аркас написав і видав першу українську популярну книгу з історії України – “Історію України-Русі” (1908 р.) В дисертації вперше розглянуті історичні твори М.М.Аркаса, написані в юнацький період, зокрема, повість “Калниш”, історичну розвідку про козацьку добу та трагічну долю останнього кошового отамана запорожців П.Калнишевського.

Таким чином, можна відзначити, що ідея служіння справі піднесення української національної культури, а через неї свідомості всього народу стала домінантною в творчості М.М.Аркаса. Саме з цих позицій слід підходити до оцінки його основного твору “Історія України-Русі”.

Значну увагу приділено в дисертації дискусійному питанню про авторство другого видання “Історії України-Русі”, яке вийшло з друку в 1912 р. в Кракові коштом О.І.Аркас, вдови М.М.Аркаса. Доводиться безперечно присутність концептуальних авторських засад М.М.Аркаса. В той же час в другому виданні присутні зміни в текстових акцентах, що пов’язано, з одного боку, з прагненням редакторів зробити викладення подій більш академічним, відійти від науково-популярного характеру книги, а з другого, – безпосередньо з їх професійними навичками роботи з джерелами і документами. Таким чином, друге видання, в порівнянні з першим, написане більш професійно, на науковому рівні.

Історичну традицію в родині Аркасів продовжив онук історика М.М.Аркас-третього (1898-1980). В умовах еміграції на початку 1965 р. він завершив велику історичну працю (525 сторінок) “Історія Північної Чорноморщини. З дід прадавніх й до часів козащини”.

Твір був задуманий у кількох томах. Але вийшов з друку в 1969 р. в Торонто тільки перший том “Історія Північної Чорноморщини. Від найдавніших часів до початків формування Київської держави”. В українській історіографії це була перша спроба створення регіональної історії Південної України. В цьому полягає її основне значення як історичної візії. Опрацьований документальний матеріал дослідник підпорядкував власній науковій методичці, зокрема геокультурному підходу у висвітленні явищ культури. Це дає змогу розцінювати цю роботу як дослідження побудоване на чітких світоглядних та наукових принципах.

До історичної традиції в родині Аркасів тяжіють і їх літературні спроби. Вони представлені творчістю М.М.Аркаса (1853-1909) та М.М.Аркаса-третього (1898-1980). Жодна з поезій не була надрукована за життя авторів. Аркаси

розглядали свої поетичні спроби як суто внутрішню творчу лабораторію. Був надрукований в Торонто, а потім в Лондоні прозовий твір М.М.Аркаса-третього “Наш степ широкополий” та фрагменти перекладу “Іліади”.

Одним з вагомих творчих напрямків родини Аркасів була музична та тісно з нею пов’язана театральна діяльність. Її носіями виступили М.М.Аркас (1853-1909) та його син М.М.Аркас-другий (1880-1938).

Музично-фольклорна діяльність виступала першою творчою спробою М.М.Аркаса на ниві українського відродження, що вилилася невдовзі у великий самостійний твір загальнонаціонального значення – оперу “Катерина” за однойменною поемою Т.Г.Шевченка. В дисертації аналізується театральна діяльність М.М.Аркаса, його рукописна драма на соціальну тематику. Наголошується, що значення опери М.М.Аркаса “Катерина” полягає не в її музичних характеристиках, а в ідейному змісті самої її сутності. Це був засіб боротьби за українську справу.

Театральна діяльність стала визначальною для М.М.Аркаса-другого (1880-1938). Любов до сценічного мистецтва йому прищепив батько. Але якщо за часів батька український театр проходив період становлення, то мистецька діяльність сина припадала на період утвердження постановницької режисури. Мистецькі здібності М.М.Аркаса-другого найбільш плідно розкрилися в еміграції, на Закарпатті, де він працював режисером українського пересувного театру “Просвіти”.

М.М.Аркас репрезентував європейському модернізмові його театральне обличчя в українському варіанті. Він сам написав музичну п’єсу “Місяць і зоря”. В ній він відобразив боротьбу абіссінського народу проти фашизму. М.М.Аркас написав музику до вистави “Неофаустида” М.Чирського. Глибина розуміння природи театрального мистецтва доповнювалася у М.М.Аркаса-сина тонким смаком, уважним ставленням до всіх боків сценічного твору.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Аркаси прагнули бути першими не лише на передових позиціях історичних подій, але й в творчій діяльності, створюючи нові піонерні проекти. Є всі підстави назвати рід Аркасів одним з визначних родів України.

У висновках узагальнюються основні положення і формулюються підсумки дослідження.

Відзначається, що греки-емігранти, які прибули на південь України мали вибір: або розглядати свій стан як тимчасовий, або інтегруватись в етносоціокультурне середовище нової батьківщини. Аркаси обрали останнє. Поліетнічність Північного Причорномор’я, пільги надані урядом Катерини II грекам-переселенцям, слушний культурно-історичний фактор, брак фахівців сприяли асиміляції Аркасів, ототожненню своєї долі з долею Російської імперії, до складу якої на той час входив південь України.

В історії роду Аркасів відбилися всі злети та падіння історії вітчизни. Це російсько-турецькі війни XIX ст., розбудова чорноморського військового та торговельного флотів, друга хвиля українського відродження, національні визвольні змагання 1917-1920 рр., друга світова війна, суспільно-політичні та національні рухи, боротьба за українську національну ідею.

Військово-морська лінія найвищого свого апогею досягла в особі М.А.Аркаса (1818-1881), повного адмірала, генерал-ад'ютанта, Головного командира Чорноморського флоту та портів. В історії міста Миколаєва це єдина людина, що досягла таких висот в службовій кар'єрі. М.А.Аркасу належить започаткування торговельного комерційного судноплавства на Чорному морі (РТПіТ) та покладення початку панцирного суднобудування Чорноморського флоту.

Гуманітарна сфера була широким полем діяльності Аркасів. В коло їх інтересів входила історія, археологія, музична та театральна діяльність, літературна творчість. Але головне місце належало історії. З.А.Аркас (1793-1866) був автором першої роботи з історії Чорноморського флоту, а також створив першу історично-археологічну розвідку Херсонесу. М.М.Аркас (1853-1909) створив перше комплексне популярне дослідження з історії України – книгу “Історія України-Русі”. Вона не мала значної наукової ваги, адже її автор не був професійним істориком, значення “Історії України-Русі” лежало в площині ідей українського національного відродження. Ця особливість робить книгу одним з вагомих джерел з цієї проблематики. З під пера М.М.Аркаса (1898-1980) вийшла книга “Історія Північної Чорноморщини від найдавніших часів до початків формування Київської держави”. Це була перша спроба в умовах української еміграції з національно-патріотичних позицій висвітлити історію південного регіону України.

Музично-театральна діяльність знайшла втілення в особі М.М.Аркаса (1853-1909) та його дітей, які брали широку участь в роботі миколаївської “Просвіти”. М.М.Аркасу належить авторство опери “Катерина”, першої української опери за сюжетом Т.Г.Шевченка. Вона була явищем не стільки музичним, скільки ідейним і поставила автора в один ряд з провідними діячами українського національного відродження наприкінці XIX ст. Театральною діяльністю професійно займався син композитора М.М.Аркас-другий (1880-1938). Його творчість була тісно пов'язана з шляхами розвитку українського національного театру та пошуками нових новаторських ідей в сценографії та режисурі.

Висвітлення приватного життя Аркасів, родинні легенди, міські міфи допомогло в створенні просопографічного портрету при відсутності або обмеженості відомостей про окремих представників роду. При сукупному використанні документальних та наративних джерел скрізь призму життя та

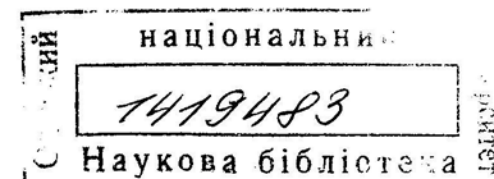
діяльності особистості проступає історична доба. І навпаки, історичне тло сприяє якомога яскравішій реконструкції образу людини, репрезентуючи її як особистість (суспільний статус) і як індивідуальність (внутрішній світ).

Головним, що визначало традиції роду Аркасів, було служіння справі піднесення вітчизни, її потребам і вимогам. Аркаси культивували матеріалізовані відповідники цієї ідеї, передаючи їх з покоління в покоління.

Таким чином, з кінця XVIII–до 60-х років XX ст. представники роду Аркасів відігравали помітну роль в історії України. Своєю діяльністю Аркаси сприяли економічному піднесенню півдня України, духовному становленню нації, генерації української національної ідеї, здобуттю Україною незалежності. Аркаси вийшли за межі свого часу і набули значення історичного.

ПУБЛІКАЦІЇ АВТОРА, ЩО ВІДОБРАЖУЮТЬ ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Інтеграція роду Аркасів в соціально-економічне та культурне середовище Російської імперії // Історичні і політологічні дослідження (Донецький національний університет). –2001. –№4(8). –С.35-40.
2. М.А.Аркас: громадянин та державний діяч // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова. –2002. –Вип.12. –С.205-211.
3. Просопографічний погляд на вивчення родоводу Аркасів на тлі історичного розвитку Півдня України // Наукові праці (Миколаївська філія Національного університету “Києво-Могилянська академія”). –2002. –Вип.2. –С.48-51.
4. Про рід Аркасів // Слово і час. –1993. –№8. –С.66-68.
5. Феномен роду Аркасів // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса. –Миколаїв, 1993. –С.9-11.
6. Щоденник молодого Миколи Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. –Миколаїв, 1997. –С.3-6.
7. Містична лінія в історії роду Аркасів // Матеріали VIII Міжнародного круглого столу “Історія релігії в Україні”. –Львів, 1998. –С.78-91.
8. М.М.Аркас: шлях до “Просвіти” // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. –Миколаїв, 1998. –Ч.ІІ. –С.44-48.
9. Козацький некрополь на маєтних землях видатного історика і композитора М.М.Аркаса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. –К., 1999. –Вип.8. –С.51-55.

АНОТАЦІЯ

Березовська Т.В. Род Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — Історія України. — Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Одеса, 2003).

У дисертації вперше вивітлено історію роду Аркасів, одного з найвизначніших родів України. З п'яти поколінь цього роду вийшло чимало видатних діячів, що зробили вагомий внесок в соціально-економічний та культурний розвиток України. На основі великого масиву архівних матеріалів, переважна більшість яких вперше вводиться до наукового обігу, створено просопографічний портрет роду, що близько 125 років проживав на півдні України. Досліджено інтегративні процеси, що сприяли вкоріненню греків-емігрантів наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в етносоціокультурний ґрунт Південної України, їх злиття з українським козацьким родом Богдановичів. Розкрито зміст і мотивацію військово-морської діяльності Аркасів, а також їх плідної праці на ниві українського відродження. Проаналізовано творчий доробок і визначене місце і роль Аркасів в історії України.

Ключові слова: Аркаси, просопографія, Чорноморський флот, Миколаїв, світогляд, українська ідея, історія.

АННОТАЦІЯ

Березовская Т.В. Род Аркасов: просопографический портрет на историческом фоне эпохи. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 — История Украины. — Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова (Одесса, 2003).

В диссертации впервые освещена история рода Аркасов, одного из самых замечательных родов Украины. Пять поколений этого рода были представлены выдающимися деятелями, которые внесли свой вклад в социально-экономическое и культурное развитие Украины. На основе значительного массива архивного материала, большая часть которого впервые вводится в научное обращение, а также творческого наследия Аркасов и иных групп источников был создан просопографический портрет рода, который около 125 лет проживал на юге Украины.

В работе исследованы интегративные процессы, которые способствовали вхождению в конце XVIII — в начале XIX ст. греков-эмигрантов в этносоциокультурную среду южной Украины. Отмечается, что Аркасы, прибыв с

материковой Греции в Николаев, могли рассматривать себя как временных эмигрантов, либо как граждан новой отчизны. Они выбрали последнее и стремительно интегрировали в новое для себя этническое пространство. Определяющим моментом в превращении греческого рода Аркасов в украинский стал брак М.А. Аркаса (1818-1881) с С.П. Богданович (1824-1898), представительницей украинского казачьего рода.

В результате проведенного просопографического исследования удалось установить две основные линии, что определяли деятельность Аркасов и на их исторической родине Греции, и в Украине, ставшей их отчизной, в эмиграции, где они не потеряли духовной связи с родной землей. Первая линия нашла воплощение в морском деле, вторая была представлена на гуманитарном направлении. В истории рода Аркасов отобразились все взлеты и падения отечественной истории. Это русско-турецкие войны XIX ст., создание Черноморского военного и торгового флотов, вторая волна украинского возрождения, трагические войны XX ст., общественно-политические и национальные движения, борьба за украинскую национальную идею.

Военно-морская линия, представленная в роду, своего наивысшего апогея достигла в лице М.А. Аркаса (1818-1881), полного адмирала, генерал-адъютанта, главного командира Черноморского флота и портов. В истории рода Николаева это единственная личность, которая достигла таких высот в служебной карьере. М.М. Аркас является основателем Российского общества пароходства и торговли (1856), под его началом стал создаваться броненосный флот на Черном море.

Гуманитарная сфера являлась широким полем деятельности Аркасов. В поле их интересов входили история, археология, музыкальная и театральная деятельности, литературное творчество. Главное место принадлежало истории. З.А. Аркас (1793-1866) был автором первой работы по истории Черноморского флота. Много внимания он вместе с братом М.А. Аркасом (1818-1881) уделял археологическим исследованиям. М.М. Аркас (1853-1909) создал первое комплексное популярное исследование по истории Украины — книгу «История Украины-Руси» (1908). М.М. Аркас (1898-1980) стал автором книги «История Северной Черноморщины от древнего времени до начала формирования Киевской державы» (1969). В украинской историографии это не только первая книга по исторической регионалистике юга Украины, но и репрезентация геокультурного направления в истории.

Музыкально-театральная деятельность нашла воплощение в лице М.М. Аркаса (1853-1909) и его детей, которые принимали широкое участие в работе николаевской «Просвиты». М.М. Аркасу принадлежит авторство оперы «Катерина», первой украинской оперы, созданной по сюжету Т.Г. Шевченко. Театральной деятельностью профессионально занимался сын ком-

позитора М.М.Аркас (1881–1938), будучи в эмиграции руководителем и режиссером нескольких передвижных театров «Просвиты». Его новаторские идеи в сценографии и режиссуре стали заметным явлением в среде украинской эмиграции.

В диссертации аргументирован вывод о том, что представители рода Аркасов сыграли заметную роль в истории Украины. Своей деятельностью Аркасы способствовали экономическому развитию юга Украины, духовному становлению нации, генерации украинской национальной идеи, созданию украинской государственности. Аркасы вышли за границы своего времени и приобрели значение историческое.

Ключевые слова: Аркасы, просопография, греки, Черноморский флот, Николаев, мировоззрение, украинская идея, история.

SUMMARY

Berezovskaya T. V. The Arkases Family: a Prosopographic Portrait at the Historical Background of the Epoch. –Manuscript.

Dissertation for a degree of candidat in history, speciality 07.00.01 –History of Ukraine. –I. I. Mechnikov National University of Odessa (Odessa, 2003).

Highlighted in the dissertation for the first time is the history of the Arkases family, one of the remarkable families of Ukraine. Quite a few outstanding public figures came out of the five generations of this family, who made a ponderable contribution to the socio-economic and cultural development of Ukraine. Based on a huge amount of archive materials, the overwhelming majority of which are presented for scholars for the first time, a prosopographic portrait of the family that had been residing in the South of Ukraine for about 125 years is created. Consideration is being given to the integration processes which made for the rootage of the Greek emigrants into the ethnosociocultural soil of South Ukraine at the end of the 18th - the beginning of the 19th century, their blending with the noble family of Bogdanovich. Disclosed are the content and motivation of the Arkases naval service as well as their fruitful work in the field of Ukrainian renaissance. The creative undertakings and the specific place and role of the Arkases in the history of Ukraine are analyzed.

Key words: Arkases, prosopography, Black Sea fleet, Nikolaev, world outlook, Ukrainian idea, history.

Підписано до друку 8 січня 2004 р.

Формат 60x84/16. Папір друк.

Обл.-вид. арк. 1,0. Ум. друк. арк. 0,9

Тираж 100 прим. Зам. №2

Видавничий центр МДАУ.

54010, м. Миколаїв, вул. Паризької комуни, 9.